International Journal of Advanced Research and Development
ISSN: 2455-4030
Impact Factor: RJIF 5.24
www.advancedjournal.com
Volume 2; Issue 5; September 2017; Page No. 813-815

वैदिकवाङ्मयेऽध्यात्मचिन्तम्

मुकुल देवः
शोधच्छात्र, श्री ला.ब.शा.रा.स.वि, नई दिल्ली, भारत।

प्रस्तावना

अस्मिन् संसारे सर्वे मानवाः सुखावाप्तये स्वज्ञानानुरूपमेव प्रयतन्ते। सुखञ्च शरीरेन्द्रियात्मादिभेदेने बहुविधम्। नैकभेदभिन्नेऽप्यस्मिन् सुख ऐन्द्रियं सुखं विज्ञानजनितोपायभूतोपकरणैर्मानवेभ्य इदानीमतिसुलभम्। मानसं सुखं रसिकजनेभ्यः काव्यकलाकलापालाप-शिल्पादीनां माध्यमेनाशु समासाद्यते। परम् अतोऽतिरिक्तमात्मा- नन्दरूपं यद् विशिष्टं सुखं तत्तु योगिभिरेव 'अध्यात्मज्ञानयोग- यागेनैवानुभूयते'। एतस्य खल्वाध्यात्मयोगरूपयागस्योत्त्थानिकाऽध्यात्म- ज्ञानदर्शननैव विनिर्मीयत इति विदुषामारावः। दर्शनं हि 'दृश्यत इति दर्शनम्' इति व्युत्पत्त्या ''आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः''[1] इति श्रुतिस्वारस्येन यथार्थानुभवत्वमुपैति।

एतस्य खलु दर्शनस्यारम्भणमृग्वेदस्य नासदीयसूक्ताद्[2] भवति यत्र चोच्यते- ''को अद्धा वेद क इह प्रावोचत् कुत इयं विसृष्टिः।''[3] इत्थम्भूतैर्विविधविध- जिज्ञासाघातप्रघातैर्जीवात्माऽऽहन्यमानो दर्शनसरणीषु शनैश्शनैस्सरीसर्त्तीति तत्त्वविदां समेषां सम्मतं मतम्। तदेवमयं जिज्ञासुरनुसन्धाता दर्शनस्यालोके स्वजीवनस्योद्देश्यं कर्त्तव्यञ्च निश्चिनुते। तत्र यद्धि किञ्चिद्विज्ञान विवेचयति तदेवाहत्याहत्यासौ स्वं दर्शनमुपसंहरति हरति च सततमिन्द्रियहरिणहारिणीमुपभोगमृगतृष्णाम्। एतस्य सर्वाणि दर्शनानि वेदमूलकानीति विरौति बहुधा वेदज्ञनिकरः।[4] तदेवं भारतीयदर्शनशास्त्रस्य सर्वाणि प्रस्थानानि वैदिकवाङ्मयरूपोपजीव्यस्योपजीवितानि। सर्वाणि दर्शनस्रोतांसि वेदार्थचिन्तनसन्तानवितानाधिकरणमध्युष्यैव प्रवहन्ति। तत्र हि त्रीणि तत्त्वान्यनादिरूपेण निरूपितानि, तानि चेमानि-ईश्वरो जीवः प्रकृतिश्चेति। तथा चोक्तमृग्वेदे-

> द्वा सुपर्णा सयुजा सखायः समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
> तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति।।[5]

अत्र वृक्षो हि 'प्रकृतिः' सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था[6] रूपिणी, फलानां भोक्ता प्रथमः सुपर्णो जीवात्मा, द्रष्टा साक्षिरूपो द्वितीयः सुपर्णः 'क्लेशकर्मविपाकाश- यैरपरामृष्टः पुरूष विशेष ईश्वरः'[7] परमात्मेति मतस्थितिः। ऋग्वेदो हि जगतः परमं कारणरूपममृतमृतं शाश्वतिकसत्यत्वेन प्रत्यपीपदत्।[8] एतद्धि तस्यैव परमात्मनोऽभी- द्धात्तपसोऽध्यजायत।[9] अत्रेदमवधेयम्-ज्ञानाधिकरणमात्मरूपजीवा बहवो भवन्ति, परमात्मा त्वेक एवेति।[10]

अयमेक एवात्मा विप्रैः इन्द्रादिनानासंज्ञाभिरुपदिष्टः।

तद्यथा-

> इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
> एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः।।[11]

अयमेवैकोदेवः हिरण्यगर्भः[12], आत्मदा-बलदा[13], प्रजापतिः[14] सत्यधर्मा[15] प्रभृतिभिर्विशेषणैराहूयते। अस्येव छाया=आश्रय एवामृतत्त्वस्य मोक्षस्य हेतुरनाश्रयश्च पुनं पुना मरणस्येति। तस्माद् धीरा उभे त्यक्त्वाऽशनाया पिपासे सदैवामुमेवोपासते। जातवेदस्त्वेनायं देवो यशसेऽमृतत्त्वाय चोपास्यत उपासकैः। तद्यथा-ऋग्वेदसंहिताया अयं मन्त्रोऽवलोकनीयः- ''जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्त्वमश्याम।''[16] निरुक्तकृत्तत्रभवान् यास्काचार्योऽपि ''माहाभाग्यात् देवताया एक एवात्मा बहुधा स्तूयते।[17] एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ती''[18] ति विलिख्यै तमेवात्मानं भृश प्रतुष्टाव। अथर्ववेदसंहितायां सुस्पष्टमुल्लिखितं यो ह्यत्मानं वेद स एव परमात्मानं वेत्ति नेतरे। तथा हि- ''ये पुरुषाः ब्रह्मविदुस्ते विदुः परमेष्ठिनं ये विदुः परमेष्ठिनं यश्च वेद प्रजापतिम्। ज्येष्ठाः ये विदुः... स्कम्भमनुसंविदुः।''[19] अस्मादध्येतव्या वेदा सदैव विप्रैः। यो हि वेदमनधीत्य द्विजोऽन्यशास्त्राणि पठति सः सान्वयं शूद्रत्वं प्राप्नोतीति[20] ब्रुवाणो मनुरप्येनमेव ब्रह्मरूपं देवं समुपासनीयं प्रत्यपपद्यत। महावैयाकरणो भर्तृहरिरपि 'आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः'[21] ''प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभिः''[22] इत्येवं व्याहृत्य महता देवेन नः साम्यसम्पादनाय परामम्शी।[23] तत्र भवान् भगवान्- याज्ञवल्क्योऽपि शतपथे सुस्पष्टमुवाच-''यो वेदान् अधीते स अमृतत्वमश्नुते ब्रह्मणा सहैकत्वञ्चाधिगच्छति। मृत्योरनन्तरं मोक्षलाभं लब्ध्वा जीवनस्य परमं चरमञ्चोद्देश्यमाप्य कृतकृत्यतामुपैति।[24] सर्वे ब्राह्मणग्रन्थाश्श्रौतगृहधर्मशुल्वसूत्राणि, श्रौतस्मार्त्तकर्मकाण्डप्रतिपादनपरा यज्ञविज्ञान- रहस्यसम्भृताः ग्रन्थाश्च तमेवैकं परमात्मानं श्रौतव्यं मननीयं च प्रतिपादयन्ति। औपनिषदृषयस्तु निर्भ्रान्तया सुस्पष्ट निजगदुः- ''एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्। एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयेते।''[25] ''प्रणवो धनुः शरो ह्येष आत्मा, ब्रह्म तॅल्लक्ष्यमुच्यते।

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयोभवेत्''।[26] आरण्यसाहित्यमप्यत्रातितरां साहाय्यमाहार्यमाहरति प्रामुख्येन च 'प्राणाविद्यां' साटोपं प्रदर्श्याध्यात्मशिखरमारुह्य रोरवीति- सर्वं हीदं प्राणेनावृत्तमिति। तथा हि- ''सोऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धानीत्येव विद्यात्।''[27] तत्रैवेदमपि प्राप्यत उल्लेखः- ''सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः। प्राण एव प्राण ऋच इत्येवं विद्यात्।''[28] अथर्ववेदे जीवात्मनो ब्रह्मणश्च सम्यग् विवेचनं दृक्पथमधितिष्ठति। तत्र हि तस्मादेव ब्रह्मणा स्कम्भाद्वा तपः ऋतं, व्रतं, श्रद्धा, सत्यं, वायुः, चन्द्रमा, भूमिरन्तरिक्षं द्यौश्च प्रवर्त्तितम्। ब्रह्मण्यस्मिन् सदसतावन्तस्स्याताम्। अजैवाभरता मरणशीलतां वा वर्त्तते। स एवात्मा शरीरे निवसतीत्यपि तत्रैव व्याख्यातम्। तद्यथा-

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम्।
तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद्वै ब्रह्मविदो विदुः।।[29]

निष्कामकर्मयोगस्याद्या प्रतिष्ठा वेदेष्वेव विद्यते।[30] वेदान्तस्तु ब्रह्मविद्याया आकर एव। तत्र ऋषिभिः स्पष्टमुद्घोषितम्- ''सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतद्।''[31] अस्यावाप्तिसाधनमपि तत्रैवाति मोहकतया प्रदर्शितम्। तद्यथा-

''नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः।
नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्।।''[32]

अत एव- ''यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते।।[33]

एवमेव दर्शनशास्त्रेऽपि 'जन्माद्यस्य यतः'[34] 'अथ त्रिविधदुःखात्यन्त-निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः'[35] 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयस सिद्धि स धर्मः'[36] इत्यादिसूत्रैः तस्यैव वेदप्रतिपाद्यस्याध्यात्मस्यातिमनोरमं वर्णनं मिलति। अन्ततस्तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति[37] श्रुतिरध्यात्मप्रतिष्ठां परांकोटिकीं काष्ठामुपनयतीति वदन्ति वेदविज्ञानविचक्षणाः।

औपनिषत्कालान्तरमेव द्वे सृती दर्शनस्य दिशामदीदृशताम्, ते चेमे वैदिकी प्रथमा द्वितीया चावैदिकीति। अनयोरेवास्तिकं नास्तिकं च दर्शनमित्यपराभिख्याऽस्ति। प्रथमायां तावद् वैदिक्यां सरण्या 'न्याय-वैशेषिक, सांख्य-योग, मीमांसा-वेदान्ताख्यया विख्यातानि षड्दर्शनानि द्वितीयायां च चारूचारवाक्- जैनार्हतबौद्धानि वेदाप्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति दर्शनानि समाम्नायन्ते। परमिदं तु सर्वस्वीकार्यं तथ्यं यदिमान्युभयविधानि दर्शनानि आहत्य समवेततया आत्मानं=शरीरं, जीवात्मानञ्चाधिकृत्यात्युपयोगिवर्त्मवितानमातन्वन्ति। भिन्नेष्वप्येतेषु विद्यते काचिद् विलक्षणैक सूत्रतेति महच्चित्रम्। इत्थमिमान्युभयविधानि दर्शनानि परस्परं पूरकानि, कानिचिच्च प्रत्यक्षतया कानिचिच्च परम्परया वेदवीथिकामेवानुसरन्तीवाभान्ति।[38] 'शरीरमाद्यं खलुधर्मसाधनम्'[39] इति कालिदासीयभणितिमनुसृत्य कानिचिद् दैहिकीमितराणि चात्मिकीमुन्नतिं दिशन्ति। समेषामेकमेव लक्ष्यं तच्च भोगापवर्गसंसिद्धिरूपमेवेति।[40] सर्वाणि दर्शनानि दुःखस्य मूलमविद्यामेव मन्वते सङ्गिरन्ति च 'ज्ञानान्मुक्तिः'[41] इति। मल-विक्षेपावरणरूपान्तःकरणस्यावरणं विच्छिद्यैव 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे''[42], दृश्यते चासौ परावरं ब्रह्म सूक्ष्मातिसूक्ष्मबुद्धिभिरिति निश्चप्रचम्।[43] सर्वमिदं वैदिकं रहस्यजातमक्षिलक्ष्यीकृत्योवाच भगवान् वेदव्यासः-

आत्मानदी संयमपुण्यतीर्था
सत्योदका शीलतटा दयोर्मिः।
तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र,
न वारिणा शुद्धयति चान्तरात्मा।[44]

अत एवायं निर्घोषः सुधिजनमुखात् सहषैव निर्गच्छति 'यदिहास्ति तत्सर्वत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचिदिति[45] तत्त्वानुसन्धित्सुभिः सुधीभिरवश्यमेव वैदिक-वाङ्मयस्याद्योपान्तं करणीयमध्ययनम्। तैर्न कदापि विस्मर्तव्यं 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति सन्मतिरास्थेया सर्वथैवेति विरमामहे।

संदर्भ

1. बृहदारण्यकोपनिषद् अ.2 ब्रा.5
2. ऋग्वेद संहिता 10/129
3. तत्रैव- 10/129/6
4. द्र. दर्शनतत्त्वविवेकः भाग-1 भूमिका, ले. आचार्य वैद्यनाथः शास्त्री
5. मुण्डकोपनिषद्- 3/1/1
6. योगदर्शनम्, समाधिपादः सूत्रम्-24
7. सांख्यदर्शनम्-1/26
8. द्र० ऋग्वेदसंहिता- 10/190/1
9. द्र० तर्कसंग्रहः-आत्मनो लक्षणम्, ले. अन्नंभट्टः।
10. द्र० ऋग्वेदसंहिता- 10/190/1
11. तत्रैव- 1/164/46
12. यजुर्वेद संहिता- 13/4
13. तत्रैव-25/13
14. ऋग्वेदसंहिता-10/121/10
15. द्र० वैदिकज्योतिः पृष्ठ 201, ले० आचार्य वैद्यनाथः शास्त्री
16. द्र० ऋग्वेदसंहिता-10/121/11
17. यास्कीयं निरूक्तम्- 7/4/8
18. तत्रैव- 7/4/9
19. अर्थर्ववेदसंहिता- 10/7/17
20. मनुस्मृतिः 2/168
21. वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम्-कारिका-11
22. तत्रैव कारिका-5
23. तत्रैव कारिका-132
24. शतपथब्राह्मणः- 10/4/130

25. कठोपनिषद्- 2/17
26. मुण्डकोपनिषद्- 2/2/4
27. ऐतरेय आरण्यक- 2/1/6
28. तत्रैव- 2/2/10
29. अर्थर्ववेद: 10/4/43
30. द्र० यजुर्वेद: 40/2
31. कठोपनिषद्-2/15
32. तत्रैव- 2/24
33. तत्रैव- 6/14
34. उ० मीमांसादर्शनम्- 1/1/2
35. सांख्यदर्शनम्- 1/1
36. वैशेषिकदर्शनम्- 1/1/2
37. शुक्लयजुर्वेद:- 31/18
38. द्र० दर्शनतत्त्वविवेक: भाग-1 भूमिका, ले. आचार्य वैद्यनाथ: शास्त्री
39. कुमारसम्भवम्- सर्ग: पञ्चम:
40. द्र० योगदर्शनम्- 2/18
41. सांख्यादर्शनम्- 3/23
42. मुण्डकोपनिषद्- 2/2/4
43. महाभारत
44. तत्रैव
45. तत्रैव।